

si ile de ayrı bir değer kazanmaktadır. Yazarın, klasik felsefi terimleri mümkün olduğunca modern felsefede câri kavramlarla ifade etmeye çalışması, sonuç olarak klasik felsefenin kendine has terminolojisine aşına olmayan okuyucu için de okunur bir metin ortaya çıkarmıştır. Benzer biçimde modern felsefenin tartışma konuları ve önde gelen filozoflarına da genellikle kısa atıflarla yer verildiği görülmektedir. Bu çalışmanın gelecekteki araştırmalara olumlu pek çok yansımından biri, belki de, bu oldukça kısa atıflar ve mukayeselerin ayrıntılandırılması ve tartışılmaya açılması olacaktır.

Seyyid Haşim Agacery

Mukaddimeî ber Munâsebât-ı Dîn ve Devlet der İnan-ı Asr-ı Safevî

İntişarat-ı Tarh-e No, Tahran 2010, 664 s.

Muammer İSKENDEROĞLU

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din-devlet ilişkisi düşünce tarihinin her döneminin en önemli tartışma konularından biri olmuştur. İslam düşüncesinde bu tartışmanın günümüzde de canlılığından hiç bir şey kaybetmediği söylenebilir. Bu bağlamda bir taraftan günümüzde din ile devlet arasında nasıl bir ilişki olması gerektiği sorusuna cevap arayan çalışmalar yayımlanırken, diğer taraftan da tarihin değişik dönemlerinde İslam dünyasında kurulmuş devletler ile din arasındaki ilişkileri inceleyip değerlendiren çalışmaları yayımlanmaktadır. Bu tür çalışmalardan biri olan *Mukaddimeî ber Munâsebât-ı Dîn ve Devlet der İnan-ı Asr-ı Safevî* adlı eser, Safevîlerde din-devlet ilişkisini incelemekle beraber, günümüz İran'ında din-devlet ilişkisini anlamak açısından da önem arz etmektedir.

Agacery'nin de eserinin girişinde belirttiği gibi, Safevîler İran tarihinde gelip geçen hanedanlardan herhangi biri değildir. Safevî Devleti'nin kurulması İran'da etkileri günümüze dek süren önemli değişikliklerin başladığı bir dönüm noktasıdır. Sâsânîler'in tarih sahnesinden silinmesinden dokuz asır sonra İran topraklarında Safevîler ile birlikte Şîîlik ideolojisi temelinde dâhilî birlik tekrar kurulmuş, toplumun Şîîleştirilmesiyle devlet ile toplum arasındaki uyum sağlanmış, tek ülke, tek devlet ve tek toplum ideali gerçekleşmiştir. Bu ideal Safevîler'in tarih

sahneden silinmesinden sonra da İran’da devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Sasanîler sonrası en uzun ömürlü hanedan olan Safevîler ile birlikte İran klasik ölçülerle değerlendirildiğinde kültürel, iktisadî, idarî ve siyasî açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Safevîler dönemi ile ilgili incelemeler ve farklı kriterler temelinden hareketle yapılan değerlendirmelerin araştırmacıları farklı sonuçlara ulaştırması kaçınılmazdır. Bu açıdan Agacery’nin çalışmasında öne çıkardığı hususlar ve yaptığı değerlendirmeler, Safevîler’i belli bir bakış açısından değerlendirenler için ilgi çekici niteliktedir.

Safevîler döneminin en önemli özelliklerinden biri, İran tarihinde en yakın örneğinin Sâsânîler döneminde görüldüğü gibi, din ile devletin birlikteliği, dinî kurum ile devlet kurumunun iç içe geçmesidir. Bu durumun detaylıca incelenmesi, benzer durumun sözkonusu olduğu günümüz İran’ını anlamaya ve daha sağlıklı değerlendirmeye de katkı sağlayacaktır. Agacery’nin çalışması “Gaybet Asrının Başlaması ve Şîi Ulema” adlı bir girişin ardından, “Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihi” ve “Dinî Kurumun Yapısı ve Siyasî Kurumla İlişkisi” başlıklarını taşıyan iki temel bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümüne yazar, İslam’ın iki temel akımından biri olan Şîîliği diğer akımdan ayıran en önemli özelliğin ‘imamet’ ilkesi olduğuna işaretler başlıyor. Şîîliğin farklı kolları içinde aslî kolunun on iki imam kolu olduğunu ve bu imamların yaklaşık iki buçuk asır boyuca taraftarlarına rehberlik yapmak ve İmam-ı Masum hükümeti kurmak için gayret gösterdiklerini vurguluyor. Agacery, son imamın gaybetinin ardından Şîîlik tarihinde ‘buhran dönemi’ olarak isimlendirilebilecek bir dönemin başladığını, işte bu dönemde Şîi ulemanın devreye girdiğini ve Şîi toplumun rehberliğini üstlendiğini belirtiyor. Safevîler dönemi öncesi yönetimlerle Şîi toplumun ve de Şîi ulemanın ilişkisinin genellikle problemlili olduğu söylenebilir. Bu yönetimler içinde Büveyhîlerin ayrı bir yeri vardır. Onların iktidarı döneminde Şîiler kısmen rahatlamış, korkusuz ve takiyyeye gerek duymaksızın alenî olarak inançlarının propagandasını yapma fırsatı bulmuşlar, Şîi ulema da fikhî, kelimî ve kültürel ilk eserlerini üretmişlerdir. Agacery’e göre Büveyhîler’in ardından hâkimiyeti ele geçiren hanedanlar döneminde durum tersine dönmüş, Selçuklular döneminde ise Şîi toplum üzerindeki baskılar zirveye ulaşmıştır. Bu durum Şîi toplumda ilmî faaliyetlerin zayıflamasına neden olmuştur.

Din ve devlet ilişkilerinin tarihinin incelendiği ilk bölüm on altı bölümden oluşmaktadır. Din ve devlet kavramları ve bu kavramlar arasındaki ilişki ile ilk bölüme giriş yapan Agacery, ardından Safevîler öncesi din-devlet ilişkisini muhtasar bir şekilde gözden geçiriyor. Bu

dönemde kurulmuş değişik devletlerde din-devlet ilişkisinin birlik-telikten tamamen ayrılmaya kadar çok farklı şekiller aldığını belirten yazar, Maverdî, Gazâlî ve Hûnecî gibi Sünnî düşünürlerin de vakıayı kuramlaştırmak ve meşrulaştırmaktan öte bir şey yapmadıklarını ifade ediyor.

Bu bölümü takip eden bölümlerde Agacery, Safevîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar iktidara gelen şahların her birinin dönemini detaylı bir şekilde ele alıyor. Bu bağlamda her bir şahın saltanatının teorik temelleri, şahın şahsiyeti, sadaret, dinî kurumun konumu, şahın seyyidler ile ilişkisi, şahın döneminin uleması ile ilişkisi ve öne çıkan ulemanın temel görüşleri, karmaşık ilişkiler ağı içinde incelenip değerlendiriliyor.

Şah İsmail'in müritleri ile Tebriz'i ele geçirip devlet kurması (1501) ve Şîlîği resmî mezhep ilan etmesi İran tarihinin gidişatını değiştirmiştir. Agacery, Şah İsmail'in sadece dünyevî bir sultan değil, ilahî nurun taşıyıcısı ve zât-ı ulûhiyetin zuhur ettiği şahıs olarak algılandığını, şiirleri göz önünde bulundurulduğunda Şah İsmail'in de bu algıyı doğruladığını, netice itibarıyla onun ve müritlerinin gulat gruplar zümresine mensup olduğunun şüphe götürmez bir realite olduğunu ifade ediyor. Safevî Devleti'nin kuruluşunda baskın olan tasavvuf ve aşırı eğilimler zamanla zayıflamış ve süreç içerisinde Şîî şeriatı hâkim konuma gelmiştir. Bununla birlikte Şah İsmail'in İmam-ı Zaman'ın vekili olduğu, İmam'ın dönüşünde devletin sahibine teslim edileceği, dolayısıyla devletin de hak ve meşru olduğu düşüncesi Safevî hanedanının sonraki temsilcileri tarafından da yüksek sesle ifade edilmiş, daha önceki yönetimleri gayri meşru gören Şîî ulemasının çoğunluğu da bu düşünceyi paylaşmıştır.

Şah İsmail Safevî Devleti'ni din/mezhep ve siyasetin birleştirilmesi temelinde kurmuştur. Buna göre Şah hem siyasî kurumun ve devletin başı, hem de mürşid-i kâmil ve dinî/mezhebî kurumun başı sayılıyordu. Agacery'e göre bu düzende din ve devlet birbirinden ayrılamaz görünmekle beraber, gerçekte baskın olan devlet ve siyaset kurumu olup, dinî kurum siyasî hedeflere ulaşmaya hizmet etmekteydi. Döneminde ülkesinde Şîî alimlerin olmayışından istifade eden Şah İsmail, dinî ve siyasî makamları kendi şahsında toplamıştır. Bu durum Safevî Devleti'ni bir anlamda sıradan bir devlet değil, dünya Şîîlerinin manevî devleti yapıyor, şahın da sadece siyasî güç sahibi biri değil, manevî güç sahibi ve Gaip İmam'ın muvakkat halifesi olarak kabul edilmesini sağlıyordu. Tekrar Şah İsmail'e dönecek olursak, onun saltanatı Çaldıran yenilgisi öncesi ve Çaldıran yenilgisi sonrası diye ikiye ayrılabilir. İlk dönemde kendine biçtiği ilahî rolün de motivasyonu aşırı bir taas-

supla siyasî düşmanlarını ve dinî muhalefeti temsil eden Sünnîleri akıl almaz yöntemlerle yok etme mücadelesi vermiş ve İran topraklarında Şîliği hâkim kılma yolunda büyük başarı sağlamıştır. İlk yenilgisi olan Çaldıran sadece onun hayal kırıklığına uğrayıp aktif mücadeleden çekilmesine neden olmamış, müritleri nazarındaki insanüstü algılamasını da derinden sarsmıştır. Bunun ardından kaba kuvvet yöntemi yerine Şîliğin tedrici olarak tebliğ edilip toplumda yaygınlaştırılması yöntemi tercih edilmiştir. Şah İsmail'in dönemindeki seyyid ve ulema ile ilişkisi, onlardan kendi saltanatını kabul edip destekleyenler ile dostane işbirliği, bunu reddedenleri ise ülkesinden kovma şeklinde olmuştur. Onun Sünnî ulemaya yaşam hakkı tanınması da onların yeni devleti ve onun mezhebini kabul etmeleri şartıyla olmuştur.

Şah İsmail'in ardından tahta geçen ve Safevîlerin en uzun süre tahtta kalan şahı olan I. Tahmasp dönemi (1524-76) devletin istikrar kazandığı, dinin/mezhebin de şekillenip toplumda yaygınlık kazandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği Şîi ulema sınıfının şekillenmesidir. Devletin istikrar kazanması ile birlikte İran dışında farklı Arap bölgelerinde, özellikle de Lübnan'daki Âmul dağında yaşayan Şîi ulema İran'a göç etmeye başlamıştır. Diğer taraftan Necef uleması gibi Safevîler'i onaylamayıp, diğer hanedanlara karşı takındıkları mesafeyi onlara karşı da takınan Şîi ulemasının varlığının da zikredilmesi gerekir. Şîi ulemanın İran'a göç etmesi ve Safevî Devleti'nde önemli görevler üstlenmesi ile birlikte, Şah Tahmasp'ın da desteğiyle Kızılbaş sufilerin devlet içindeki etkileri azalmış, onların yerini fakihler almaya başlamıştır. Şah İsmail'in aksine Şah Tahmasp birçok konuda şer'î hükümlere aşırı bağlılık göstermiştir. Hatta bir ara şaraba tövbe eden Şah ülkedeki bütün meyhane, esrarhane, bozahane, müzikhol, genelev, kumarhane vb. mekânları yasaklayan bir ferman yayınlamıştır. Fakihlerin etkisine ilaveten seyyidler de bu dönemde etkilerini artırmışlar ve devletin birçok makamı onlara hasredilmiştir. Daha önce hükümetin İmam'ın hakkı olduğunu, hükümdarlık iddia edenlerin İmam'ın hakkını gasp ettiklerini ısrarla tekrar eden Şîi ulema, aynı zamanda devlet yönetimi ile alakalı birçok meseleye çözüm arayışına da ilgisiz kalmıştı. Safevîler'in meşru devlet kabul edilmesi ile birlikte Şîi fakihler de hükümetle ilgili meselelere çözüm arayışına girişmişlerdir. Bu bağlamda daha önceki fıkıh kitaplarında olmayan birçok mesele Şah Tahmasp ve sonrası dönemlerin fakihlerinin eserlerinde işlenmiştir.

Dinin siyasî hedeflere ulaşmak için bir araç olarak kullanılmasına en dikkat çekici örneği Şah Tahmasp'ın yerine geçen ve ancak birkaç yıl kadar tahtta kalabilen II. İsmail'in (1576-78) dinî siyasetinde görmek mümkündür. Babasının dinî siyasetine tamamen zıt bir siyasetle

II. İsmail, Şîlik mezhebini değiştirip, Sünnî-Şafiî mezhebine öncelik vermeye niyetlenmiştir. Ulemadan bir kısmı Şah'a Cihan-ı İslam'ın çoğunun Sünnî olduğunu ve mezhep değiştirme taraftarı olmadıklarını, dolayısıyla eğer cihan hükümdarı olmak istiyorsa, bir müddet onların mezhebinde görünmesini, hâkimiyet kurduktan sonra tekrar hak mezhebi yaymaya çalışabileceği görüşünü ifade etmiştir. Şah da bu fikri benimseyip hemen ilk günden ilk icraat olarak Şîilerin cevaz verdiği ilk üç halifeye küfretmeyi yasaklayan bir ferman yayınlamıştır. Agacery, II. İsmail'in böyle bir dinî siyaset izlemesinin nedeninin saltanatını etkin ulemanın tehdidinden kurtarmak olduğunu, ama benimsenen siyasetin toplum yapısıyla uyuşmadığını ve bunun da şahın sonunu getirdiğini belirtiyor. Ardından tahta çıkan kardeşi Muhammed Hüdabende (1578-87) döneminde ulema ile devlet arasındaki problemlili ilişki sona ermiş ve dinî kurum ile devlet kurumu arasındaki uyum tekrar sağlanmıştır.

Agacery, Şah I. Abbas dönemi (1587-1629) ile ilgili dikkat çekici bir hususu zikrediyor. Genellikle Sünnî literatürde karşılaşılan 'Sultan Zıllullah/Sultan Allah'ın gölgesi' ve 'Ulu'l-emr' gibi kavramların Şîi literatürde kullanılmadığı, kullanılsa bile Masum İmam'ın kastedildiğini belirten yazar, eşine daha önce rastlanmayan bir istibdat yönetimi kuran I. Abbas döneminden itibaren bu kavramların Safevîler için kullanılmaya başlandığına dikkat çekiyor. Şah I. Abbas döneminde dinî kurum da onun mutlak yönetimi altına girmiş, dinî temsilciler ona bağlanmış ve doğrudan onun tarafından atanmaya başlanmıştır. Din daha önce olduğu gibi devletin hizmetinde kullanılmıştır. Bu bağlamda şu örnekler zikre değer: Osmanlılar ile çatışma sırasında İngiliz kralını kardeş kabul eden Şah, Osmanlılar ile barış halinde iken onların Avrupalılar'a karşı zaferini İslam ordusunun kâfirlere zaferi olarak telakki etmiştir. Yine bir taraftan Gürcistan'a karşı kâfirlere cihat fermanı yayınlarken, diğer taraftan Gürcü ve Ermenilere özel lütufta bulunmuş, onların ülkesinin en gözde yerlerinde iskân etmesini sağlamıştır. Ülkesindeki Hıristiyanlara sağladığı özgürlük ve müsamaha sayesinde Şah, Hıristiyan âleminde çok müspet bir imaj oluşturmuştur. Bu sayede de Avrupalılar ile siyasi ve iktisadi ilişkilerini geliştirme fırsatı bulmuştur. Şah'ın Sünnîlerle olan ilişkisi ise doğuda Özbekler'in ve batıda Osmanlılar'ın Şîiler ile ilişkisi ile doğru orantılı olduğu söylenebilir. Bu devletler ve Sünnî ulemanın da Şîilere yönelik müspet tavır takındıkları söylenemez. Şah, öldürülen her bir Şîye karşılık yetmiş kâfir öldürme sevabı verileceği fetvasını vermiş olan Sünnî ulemayı ele geçirdiğinde en ağır cezayla cezalandırmıştır. Sünnî âlimlerin bu tür fetvaları daha sonraki dönemlerde de Şîi dünyasında hem yöneticilerin hem de

alimlerin tavırlarına yansımış, siyasî iktidarın keyfi için verilen fetvalardan en çok muzdarip olanlar da her iki tarafın masum halk kitleleri olmuştur. IV. Murat'ın Bağdat seferi sırasında dönemin şeyhülislamının Şîîlerin kâfir olduklarına dair fetva vermesi, Molla Haydar'ın Şîî/İmamî olmayanların kâfir olduklarına hükmetmesi bu tür garabetlere verilebilecek birkaç örnektir. Şah I. Abbas dönemi Şîîlik ideolojisinin toplum kültüründe yerleşmeye başladığı bir dönem olmuştur. Günümüz İran toplumunda hâlâ varlığını sürdüren Muharrem, Ramazan ve diğer aylara ve günlere mahsus merasimlerin geniş halk kitlelerinin katılımıyla icrası onun döneminin mirasıdır. Meşhed'de İmam Rıza türbesinin ihyası ve Şîîler'in en kutsal mekânlarından biri haline getirilmesi de onun döneminde gerçekleşmiştir.

Şah I. Abbas'ın İsfahan'da yaptırdığı Nakş-ı Cihan meydanındaki köşkü ile tam karşısında inşa ettirdiği Şeyh Lütfullah Mescidi onun dönemindeki din-devlet ilişkisinin sembolik ifadesidir. Bu tabloda Şah'ın yüksek köşkü dinî kurum da dâhil diğer bütün kurumları hâkimiyeti altına aldığını sembolize eder. Dolayısıyla Şah'ın ulema ve seyyidler ile ilişkisi, onların Şah'a itaati ve devlete bağlılıkları çerçevesinde şekillenmiştir. Şîî ulemanın çoğunluğu da Şah'ın yanında yer almayı tercih etmiştir. Bu tercih onların malî bakımdan güçlenmesine, görüşlerinin de devlet desteği ile toplumda yaygınlık kazanmasına vesile olurken, Şah'ın yanında yer almayı Şîî inancıyla uyuşturamayan ulemanın tercihi de onları hem malî bakımdan büyük sıkıntıya sokmuş, hem de süreç içinde görüşlerinin marjinal kalmasına neden olmuştur.

Şah I. Abbas ve ardından gelen Şah Safi (1629-42) döneminde Şîî düşüncesi içinde ortaya çıkan Ahbârî-Usulî ayrışmasında, Şîîliğin en önemli ilim merkezi olan İsfahan'a Usulî ulemanın hâkim olması ve sonraki süreçte de akli kullanmayı, icma ve ictihadı bid'at sayan Ahbârîlik yerine akla, icmaya ve ictihada yer veren Usulîliğin hâkim geleceğine dönüşmesinde de devlet desteğinin büyük yeri olduğu söylenebilir. Genellikle Araplar arasında yaygın olan Ahbârîliğin devletin etkisinin zayıfladığı dönemlerde İranlı ulema arasında da revaç bulunduğu söylenebilir. Bununla birlikte artık Şîî düşünce içinde muhtelif eğilimlerin varlığının devlet tarafından kabulü ve dinî kurumun idaresinde bunun da göz önünde bulundurulması gerektiği kaçınılmaz olmuştur. Sonraki dönemlerde hüküm süren şahlar bu yeni durumu da kendi iktidarlarının hizmetine sunmaya çalışmışlardır.

Şah II. Abbas döneminde (1642-66) ulema arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları da günümüz İran'ını anlamak açısından kayda değerdir. Onun dönemindeki Şîî ulemanın çoğunluğu da önceki dönemlerdeki gibi Şah'ın yanında yer alıp devletin meşruiyetini onaylamaya kar-

şılık devlet nimetlerinden faydalanmayı tercih ederken, bir grup ulema da Safevî tarihinde ilk kez onların devletinin meşruiyetini sorgulamaya başlamış ve alternatif olarak ulema ve müctehidlerin hükümeti fikrini ortaya atmışlardır. Devletin zayıflaması sürecinde bu grup ulema kendilerine zekat ve humus gibi dinî kaynaklara ilaveten başka malî kaynaklar da yaratmışlar ve böylece II. Abbas sonrası tahta geçen Şah Süleyman (1666-94) döneminden itibaren maddî bağımsızlıklarını da sağlayarak toplumun gerçek yöneticilerinin kendileri olması gerektiği fikrini daha güçlü bir şekilde ifade etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla II. Abbas döneminden itibaren gaybet döneminde hükümet ve meşru hükümet tartışmaları Şîî düşüncesinin en önemli tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda Ebu'l-Hasen Âmulî gibi bir grup alim gaybet döneminde hükümet etmenin müctehid ve fakihlerin hakkı olduğunu ve ancak onların Sahib-i Zaman'ın/Mehdi'nin vekili olabileceklerini savunurken, Muhakkık Sebzevarî gibi diğer bazı alimler şahın saltanat ve hükümetini meşru kabul edip onun da Mehdi'nin vekili olabileceğini savunmuşlardır. İkinci grubun görüşü günümüze dek genel kabule mazhar görüş olarak varlığını sürdürmüş ve gerek Safevîler'in gerekse onlardan sonra iktidara gelen hanedanların iktidarını ayakta tutmuştur. İlk grubun görüşü olan Velayet-i Fakih teorisi ise ancak günümüz İran'ında pratiğe geçme imkânı bulmuştur.

Safevîler döneminin sonlarına doğru vuku bulan bu fikrî çatışmanın dışında ulema arasında vuku bulan bir çatışma ve ayrışma da seyyid ve seyyid olmayan ulema arasında gerçekleşmiştir. Geleneksel seyyid ailelerinin çoğu Safevîler'in saltanatının başından beri onların safında yer alıp birçok devlet görevine ilaveten İmam ve İmamzâde türbelerinin etrafında oluşan vakıf vb. kuruluşların da idaresini üstlenmişler ve böylece büyük bir maddî ve manevî güç sahibi olmuşlardı. Bunların bir kısmının ilmî yeterliliğe de sahip olduğu inkâr edilemez. Bununla birlikte İran kökenli ulemanın artması onların bu öncelikli konumlarının sorgulanmasına neden olmuştur.

Safevîler tarih sahnesinden ayrılırken Şîî ulema devletten müstakil bir güç olmayı başarmıştır. Hatta onların saltanatının son dönemlerinde devlette görev almak bir alim için menfî bir durum telakki edilir olmuştur. Safevîler'in yıkılması da Şîî alimlerin artık tamamen devletten bağımsız bir şekilde halkın maddî desteği ile onların sözcülüğünü ve manevî rehberliğini üstlendikleri bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu durumun Kaçarlar ve Pehleviler gibi sonraki saltanatlar döneminde de değişmeden günümüze kadar varlığını koruduğu söylenebilir.

Agacery kitabının ikinci bölümünde Safevîlerin devlet yapısını, sadaret, kaza, şeyhulislamlik, mollabaşılık, mukaddes mekânlara müte-

vellilik, ihtisap, hatiplik ve Cuma imamlığı gibi kurumların işleyişini ve bu kurumlarda dinin ve ulemanın rolünü işliyor. Özetle, Şah İsmail, devletini daha önceki devlet yapısı üzerine kurmuştur. Bununla birlikte o, önceki devletlerde de var olan birçok kurumun gücünü kendi şahsında toplayan bir iktidar yaratmıştır. Bu durum işlerliğe sahip olmadığından sonraki şahlar tarafından düzeltilmiştir. Şîh ulemanın devlet kurumlarında görev alması ve tedricen gücünü artırması, devletin zayıfladığı ve yok olduğu dönemde dinî kurumun siyasî kurum üzerinde hâkimiyeti ile sonuçlanmıştır.

Safevîler'in kuruluşunda çoğunluğu Sünnî olan İran toplumu yaklaşık iki buçuk asırlık saltanatları süresinde önceleri kaba kuvvetle, sonraları da tedricî ikna yöntemi ile çoğunluğu Şîh olan bir topluma dönüştürülmüştür. Bu süreçte dinî ve siyasî kurum iç içe girip birlikte çalışmıştır. Süreç içinde dinî kurum kendini siyasetin hâkimiyetinden kurtarmayı da başarmıştır. Bu dönemde Şîh ulemanın gerek fıkıh, kelam, tasavvuf ve felsefe gibi temel disiplinlere yaklaşımlarında, gerekse özel olarak din-devlet ilişkisi meselesinde takınılması gereken tavır konusunda hemfikir oldukları söylenemez. Ama din-devlet ilişkisi bağlamında Şîh düşüncesinin günümüzdeki en canlı teorisinin Velayet-i Fakih teorisi olduğu ve bu teorinin bugün İran'da uygulanma imkânına kavuştuğu söylenebilir. Agacery'den bu uygulamanın da değerlendirilmesini okumak ilgi çekici olur kanaatindeyiz.

Gautier H. A. Juynboll

Encyclopedia of Canonical Hadîth

Brill, Leiden-Boston 2007, xxxiii + 804 s.

Halit ÖZKAN

Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi

Hadisle meşgul olan belli başlı birkaç müsteşrik içinde, ileri yaşına rağmen gayretini ve araştırma azmini yitirmemesiyle ön plana çıkan G. H. A. Juynboll, "başyapıtını" nihayet telif etti. Bu eser onun uzun yıllardır sürdürdüğü, her bir hadisi ilk defa "icat edenin/ortaya çıkaranın/piyasaya sürenin" (kendi deyimiyle "originator") belirlenmesini sağlayacak bir yöntem bulma uğruna yaptığı çalışmaların bir muhassalası. Juynboll neredeyse bütün ömrünü, hadislerin gerçek (bizim deyimimizle sahih, yani hakikaten Hz. Peygamber'e kadar geri